

بحران معرفت‌شناسی در مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال

• کیوان کوشا

عضو هیأت علمی مرکز اطلاعات و مدارک علمی کشاورزی
دانشجوی دکتری علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاه تهران

کتابخانه دیجیتال به صورت رایجی به ویژه در متون علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی به کار رفته است؛ اما با نگاهی دقیق‌تر به تعاریف ارائه شده از آن، می‌توان ابهامات و حتی تناقض‌هایی را در این گونه تعاریف به روشنی مشاهده کرد. سیر تحول مفهوم کتابخانه دیجیتال نشان می‌دهد که بحران کنونی مربوط به آن صرفاً با پرداختن به مسائل فنی و ابزاری برطرف نخواهد شد، بلکه پرداختن به جنبه‌های معرفت‌شناسی و مفهومی آن از اهمیت بیشتری برخوردار است که این موضوع می‌بایست در مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال مورد توجه قرار گیرد.

تنوع تعاریف و مشخص نبودن ماهیت و عملکرد کتابخانه‌های دیجیتال، اداره و مدیریت آنها را با سئوالات اساسی روبه‌رو ساخته است. در واقع، به دلیل وجود دیدگاه‌های مختلف درباره ماهیت کتابخانه‌های دیجیتال، نظرات گوناگونی نیز در مورد مدیریت آنها وجود دارد. این موضوع به اندازه‌ای قابل بحث و تامل است که مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال را با بحران معرفت‌شناسی مواجه ساخته است. برخی از مهم‌ترین سئوالات در مورد مدیریت و اداره کتابخانه‌های دیجیتال را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

- چگونه می‌توان بر پدیده‌ای تحت عنوان کتابخانه دیجیتال که هنوز ماهیت و عملکردهای مورد انتظار از آن مشخص نیست، مدیریت کرد؟
- آیا دیدگاه حوزه‌های مختلف (نظیر علوم کتابداری، علوم رایانه و غیره) نسبت به مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال یکسان است؟
- کتابخانه‌های دیجیتال چه محتوایی را در بر دارند و چگونه باید بر آنها مدیریت کرد؟
- آیا چه از لحاظ ساختاری یا محتوایی تفاوت اساسی میان مدیریت

مقدمه

درباره کتابخانه‌های دیجیتال و اداره و مدیریت آنها مقالات متعددی نوشته شده است. در واقع، علاقه به موضوع کتابخانه‌های دیجیتال، در قالب مطالعات نظری و کاربردی به طور فزاینده‌ای در دهه ۱۹۹۰ افزایش یافت و پس از آن موضوع اداره و مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال مورد توجه مؤلفان، به ویژه در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی قرار گرفت. با وجود اینکه از به کارگیری اصطلاح «کتابخانه دیجیتال» تقریباً بیش از یک دهه می‌گذرد و تاکنون مقالات بسیاری درباره آن نوشته شده است، اما هنوز تعریفی پذیرفته شده جهانی را نمی‌توان درباره عملکرد و ماهیت اصلی آن به دست آورد. اگرچه در خلال دهه گذشته اصطلاح

کتابخانه‌های سنتی و کتابخانه‌های دیجیتال وجود دارد؟

سنتی، باعث شد تا این پدیده مورد توجه محققان حوزه‌های مختلف (به ویژه علوم رایانه، کتابداری و اطلاع‌رسانی، فناوری اطلاعات) قرار گیرد و به این ترتیب، تعاریف مختلفی نیز توسط آنها ارائه گردد. لینچ (Lynch) عقیده دارد که اصطلاح کتابخانه دیجیتال ماهیتاً مشکل آفرین است؛ زیرا این اصطلاح قرار است، ارتباط پیچیده‌ای را میان مجموعه‌ای از اطلاعات دیجیتال با کتابخانه به عنوان یک سازمان یا نهاد برقرار سازد (۱۲). به نظر گرین برگ، (Greenberg) در اصطلاح کتابخانه‌های دیجیتال استعمالی ضد و نقیض را می‌توان مشاهده کرد: «اگر یک کتابخانه، کتابخانه باشد، آنگاه دیجیتال نخواهد بود. اگر یک کتابخانه، دیجیتال باشد، آنگاه دیگر کتابخانه نخواهد بود» (۹، ص ۱۰۶). بتین (Battin) بابه کارگیری اصطلاح کتابخانه‌های دیجیتال مخالف است و آن را بسیار گمراه‌کننده می‌داند (۲، ص ۲۷۶). شوآرتز (Schwartz) در مقاله خود عنوان می‌کند که طرح یک پروژه کلاسی برای درس کتابخانه‌های دیجیتال برای دانشجویان نشان داد که ۶۴ تعریف رسمی و غیررسمی از کتابخانه‌های دیجیتال در متون و مقالات مختلف وجود دارد که این خود نشان می‌دهد ماهیت کتابخانه دیجیتال بحث‌انگیز و ابهام‌برانگیز است (۱۴، ص ۲۸۵).

برخی تعاریف، نتوانسته‌اند ابعاد یک کتابخانه دیجیتال را به خوبی مشخص نمایند:

یک کتابخانه دیجیتال، چیزی جز خدمات اطلاعاتی کتابخانه‌ای توزیعی نیست که به صورت فیزیکی، مجازی و یا ترکیبی از هر دو استقرار ارائه شود و در آن حجم نسبتاً زیادی از منابع اطلاعاتی تنها در قالب دیجیتال قابل دسترس باشند. کتابخانه‌های دیجیتال، کتابخانه‌های الکترونیکی هستند که استفاده کنندگان از نقاط مختلف جهان می‌توانند به آن دسترسی

می‌توان این طور استنباط کرد که بدون داشتن تصویری روشن از ماهیت اصلی کتابخانه‌های دیجیتال، مدیریت بر آنها امکان‌پذیر نخواهد بود. از این رو، در این مقاله مبتنی بر رویکرد متن-پژوهی دیدگاه‌ها و نظرات مختلف در مورد کتابخانه‌های دیجیتال مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

کتابخانه دیجیتال چیست؟ مروری بر تعاریف

بورگمن Borgman عقیده دارد که اگرچه اصطلاح کتابخانه دیجیتال مفهومی نوین به نظر می‌آید، اما سیر تحول آن را می‌توان در تحقیقات مرتبط با نظام‌های بازیابی اطلاعات، پایگاه‌های اطلاعاتی، واسط‌های کاربر (user interface)، شبکه‌های اطلاعاتی، اطلاع‌یابی (information seeking)، خودکار سازی کتابخانه (library automation)، نشر الکترونیکی و غیره که سابقه طولانی دارند، ردگیری کرد (۵، ص ۲۳۲).

در سال ۱۹۹۲، بورگمن یکی از اولین تعاریف مرتبط با مفهوم کتابخانه‌های دیجیتال را ارائه داد (۴) که بسیاری از مقالات حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی آن را سرمنشاء پرداختن به مباحث نظری در مورد مفهوم کتابخانه دیجیتال دانسته‌اند. پس از آن در کتاب‌ها، مقالات و همایش‌ها و نشست‌های مختلف، تعاریف دیگری از کتابخانه‌های دیجیتال ارائه شد. ماهیت میان رشته‌ای کتابخانه‌های دیجیتال و جذابیت محتوا (برای مثال، ارزش افزایی از طریق نشر الکترونیکی، نمایه‌سازی خودکار اسناد و غیره) و ساختار (برای مثال، طراحی پایگاه‌های اطلاعاتی، واسط‌های جست و جو خبره و غیره) آن به عنوان جایگزینی برای کتابخانه‌های

کتابخانه‌های دیجیتالی، کتابخانه‌های الکترونیکی هستند که استفاده کنندگان از نقاط مختلف جهان می‌توانند به آن دسترسی پیدا کرده و انواع مختلفی از اطلاعات را شامل متن، صوت، تصویر، ویدیو و غیره بازیابی کنند

یا اضافی است، تاکید می‌کند که فناوری و منابع اطلاعاتی (دیجیتال) تنها خود نمی‌توانند منجر به بوجود آمدن یک کتابخانه دیجیتال کارآمد شوند (۱۵، ص ۱۱۸).

نتیجه یک مطالعه بر روی کتابخانه‌های دیجیتالی موجود نشان می‌دهد که وظایف اولویت‌بندی شده‌ای که کتابداران در اداره کتابخانه‌های دیجیتالی دارند، شامل سازماندهی (فهرست نویسی و نمایه‌سازی)، انتخاب و سفارش و طراحی واسط جست و جوست. هم چنین این تحقیق مهم‌ترین دلایل ایجاد و توسعه کتابخانه‌های دیجیتالی را افزایش دسترسی به اطلاعات، ارائه خدمات به استفاده‌کنندگان نهایی و سازماندهی اطلاعات الکترونیکی که به صورت نامنظمی قابل دسترس هستند، مورد شناسایی قرار داده است (۱۰، ص ۲۴۷).

۴. دیدگاه‌ها و نظریه‌های مرتبط با مفهوم کتابخانه دیجیتالی با بررسی متون و مقالات مرتبط با مفهوم کتابخانه دیجیتالی، می‌توان دو دیدگاه تخصصی را در تعاریف ارائه شده در خصوص کتابخانه‌های دیجیتالی به وضوح مشاهده کرد که مرتبط با حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی و نیز علوم رایانه هستند:

الف - دیدگاه محققان علوم رایانه: کتابخانه دیجیتالی به عنوان پایگاه و نظام بازیابی اطلاعات در اغلب تعاریف ارائه شده از سوی محققان حوزه علوم رایانه، یک کتابخانه دیجیتال نظامی است که به جامعه‌ای از استفاده‌کنندگان امکان دسترسی منسجم به مجموعه‌ای گسترده از اطلاعات و دانش سازماندهی شده را می‌دهد (۱۳). در بسیاری از تعاریف ارائه شده توسط محققان علوم رایانه یک کتابخانه دیجیتالی به عنوان یک پایگاه اطلاعاتی و نظام بازیابی اطلاعات به شمار آمده است. به تعبیر دیگر، این محققان اغلب کتابخانه‌های دیجیتالی را مجموعه‌ای از منابع اطلاعاتی الکترونیکی و امکانات فنی مرتبط با آنها برای تولید، جست و جو و استفاده از اطلاعات تعریف نموده‌اند. از این لحاظ کتابخانه‌های دیجیتالی را می‌توان نمونه گسترش یافته و تقویت شده نظام‌های ذخیره و بازیابی اطلاعات به شمار آورد که امکان تغییر داده‌های دیجیتالی را در قالب‌های مختلف (متن، صوت، تصویر، ویدیو و غیره) می‌دهند و در محیط شبکه‌های اطلاعاتی قابل دسترس می‌باشند. محتوای چنین کتابخانه‌هایی را

پیدا کرده و انواع مختلفی از اطلاعات را شامل متن، صوت، تصویر، ویدیو و غیره بازیابی کنند (۱۶، ص ۱۳).

بورگمن، به عنوان یکی از برجسته‌ترین محققان و مولفانی که بحث‌های نظری عمیقی را در آثار متعدد خود در خصوص تعاریف ارائه شده از کتابخانه‌های دیجیتالی مطرح نموده است، در مقاله خود بر این که تاکید دارد که وضعیت جاری تحقیق و توسعه کتابخانه‌های دیجیتالی به ویژه در آمریکا تحت تاثیر تعاریف پژوهش‌مداری است که از کتابخانه‌های دیجیتالی ارائه شده است. به عبارت دیگر، می‌توان این طور استنباط کرد که برخلاف برخی از تعاریف نظیر کتابخانه‌های دانشگاهی، عمومی، تخصصی و غیره، تعریفی پذیرفته شده، قابل قبول و فراگیر در ارتباط با کتابخانه‌های دیجیتالی وجود ندارد. به عبارت دیگر، هر طرح تحقیقاتی می‌تواند بر مبنای تعریفی که از یک کتابخانه دیجیتال ارائه می‌دهد، مدعی ایجاد چنین بستری شده باشد (۳، ص ۴۱۴).

تعاریف دیگری نیز وجود دارند که ایجاد یک کتابخانه دیجیتالی را مستلزم دسترسی به متن کامل full-text منابع اطلاعاتی در قالب کامپیوتری دانسته‌اند و این اطلاعات می‌تواند تنها نوشتاری نباشند (۸، ص ۲۳).

دی‌گان و تَیْنِر (Deegan and Tanner) در کتاب آینده‌دنیای دیجیتالی: راهبردهای برای عصر اطلاعات "Digital futures: strategies for the information age" با بررسی تعاریف مختلف، ویژگی‌های زیر را برای یک کتابخانه دیجیتالی برشمرده‌اند (۶، ص ۲۲).

- یک کتابخانه دیجیتالی، مجموعه‌ای از اطلاعات سازماندهی شده در قالب دیجیتال است؛

- اطلاعات دیجیتالی باید مبتنی بر اصول مجموعه‌سازی، گردآوری یا تولید شده باشند؛

- اطلاعات دیجیتالی، باید به صورت منسجم و مناسبی نظیر دیگر منابع اطلاعاتی در کتابخانه‌ها توسط استفاده‌کنندگان قابل دسترس و بازیابی باشند؛

- اطلاعات دیجیتالی، باید در مدت زمان طولانی به عنوان منابع اطلاعاتی پایدار قابل دسترس باشند؛

اسلوان، (Sloan) عقیده دارد که برخلاف تصورات احتمالی در مورد اینکه نقش خدمات سنتی کتابخانه‌های فیزیکی و نیروی انسانی (کتابداران) در محیط کتابخانه‌های دیجیتالی غیر ضروری

اغلب تعاریف ارائه شده از سوی محققان حوزه علوم رایانه، یک کتابخانه دیجیتال نظامی است که به جامعه‌ای از استفاده‌کنندگان امکان دسترسی منسجم به مجموعه‌ای گسترده از اطلاعات و دانش سازماندهی شده را می‌دهد

قرار داد. اگرچه، چنین رویکردی در میان محققان رایانه بیشتر به چشم می‌خورد، اما این به این معنا نیست که محققان سایر حوزه‌ها حتی کتابداری و اطلاع‌رسانی نیز چنین دیدگاهی نداشته باشند. همان طوری که مشاهده می‌شود در تعاریف فوق، اشاره‌ای به استفاده‌کنندگان نهایی، نیازهای اطلاعاتی آنها و فرایند انتخاب و گردآوری اطلاعات مبتنی بر اصول کتابداری نشده است و از این لحاظ تعاریف فوق تفاوتی میان یک کتابخانه دیجیتال و یک پایگاه اطلاعاتی یا نظام بازیابی اطلاعات قائل نشده‌اند.

ب - دیدگاه محققان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی: کتابخانه

دیجیتالی به عنوان سازمان و خدمات

با بررسی تعاریف ارائه شده توسط محققان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی می‌توان این طور استنباط کرد که دیدگاه محققان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی نسبت به کتابخانه دیجیتال فراتر از صرفاً ایجاد یک پایگاه اطلاعاتی یا نظام بازیابی اطلاعات است و در آن عناصر دیگری شامل نیاز اطلاعاتی، جامعه استفاده‌کنندگان نهایی، مالکیت معنوی و دسترسی پذیری به اطلاعات نقش اساسی دارند.

داده‌ها و آبر داده‌ها (آبر داده‌های توصیفی که به توصیف جنبه‌های محتوایی داده‌ها می‌پردازند و آبر داده‌هایی که پیوندها یا ارتباطات میان داده‌ها یا آبر داده‌های دیگر را در داخل یا خارج از کتابخانه دیجیتال برقرار می‌کنند)، تشکیل می‌دهند (۳، ص ۴۱۵).

چه بسا، اصطلاح کتابخانه دیجیتال به عنوان واژه‌ای که دلالت بر مجموعه‌های دیجیتال دارد و از طریق آن قرار است قابلیت‌ها و امکانات بیشتری نسبت به اصطلاحاتی نظیر پایگاه‌های اطلاعاتی یا نظام‌های بازیابی اطلاعات ارائه شود، توسط محققان علوم رایانه به کار رفته باشد. برای مثال، گستردگی حجم اطلاعات موجود در برخی از پایگاه‌های اطلاعاتی تمام متن نظیر پایگاه‌های اطلاعاتی مجلات تمام متن ممکن است انگیزه (یا وسوسه) اصلی برای به کارگیری اصطلاحی دیگر باشد، تا به این ترتیب بتوان ارزش اینگونه پایگاه‌های اطلاعاتی را از لحاظ تمام متن بودن، نسبت به پایگاه‌های اطلاعاتی کتابشناختی بیشتر برجسته ساخت. حال آنکه چنین بستری تنها می‌تواند به عنوان بخش محدودی از یک کتابخانه دیجیتال محسوب شود و بیشتر به عنوان یک پایگاه اطلاعاتی تمام متن یا کتابشناختی مطرح است. در حقیقت، هر فرد حقیقی یا حقوقی می‌تواند در هر کجا و هر زمانی با پرداخت هزینه اشتراک چنین پایگاه‌های اطلاعاتی به سرعت به آن دسترسی پیدا کند.

آرمز در کتاب کتابخانه‌های دیجیتال چنین تعریفی را از یک کتابخانه دیجیتال ارائه داده است: «مجموعه‌ای نظاممند از اطلاعات همراه با خدمات مربوطه که در آن اطلاعات در قالب‌های دیجیتال ذخیره گردیده و از طریق شبکه قابل دسترس است ... کتابخانه‌های دیجیتال مجموعه‌های گوناگونی از اطلاعات را برای استفاده کاربران در بردارند. کتابخانه‌های دیجیتال از نظر اندازه از کوچک تا عظیم گسترش دارند... در بعضی از جنبه‌ها، کتابخانه‌های دیجیتال و کتابخانه‌های سنتی بسیار متفاوتند، با این حال از جنبه‌های دیگر در حد قابل توجهی مشابهت دارند» (۱، ص ۴-۵). در کتاب کتابخانه‌های دیجیتال کاربردی: Practical digital libraries: books, bytes, and bucks، یک کتابخانه دیجیتال به عنوان مجموعه‌ای از اطلاعات سازماندهی شده در قالب دیجیتال تعریف شده است (۱۱). این گونه تعاریف را می‌توان به عنوان نمونه‌هایی از رویکرد محققان علوم رایانه از یک کتابخانه دیجیتال مورد توجه

دیدگاه محققان علوم کتابداری و اطلاع رسانی نسبت به کتابخانه دیجیتال فراتر از صرفاً ایجاد یک پایگاه اطلاعاتی یا نظام بازیابی اطلاعات است و در آن عناصر دیگری شامل نیاز اطلاعاتی، جامعه استفاده‌کنندگان نهایی، مالکیت معنوی و دسترس پذیری به اطلاعات نقش اساسی دارند

- امکان دسترسی رایگان (برای جامعه‌ای از استفاده-کنندگان) را فراهم سازد؛
- بر مالکیت و کنترل منابع خود تسلط داشته باشد؛

یکی از پر استنادترین تعاریف در حوزه کتابداری و اطلاع رسانی که از سوی سازمان‌ها و نهادهای علمی و تخصصی ارائه شده است، متعلق به فدراسیون کتابخانه‌های دیجیتالی Digital Library Federation است. این فدراسیون بین‌المللی با هدف توسعه ساختاری و محتوایی کتابخانه‌های دیجیتالی در سراسر جهان و مطالعه و بررسی جنبه‌های مختلف آن تاسیس شده است و از این لحاظ یکی از مهم‌ترین و معتبرترین نهادهای بین‌المللی است. فدراسیون کتابخانه‌های دیجیتالی چنین تعریفی را از کتابخانه دیجیتال ارائه داده است:

«کتابخانه‌های دیجیتالی سازمان‌هایی هستند که در آن کارکنان متخصص به انتخاب، سازماندهی و کمک برای دسترسی فکری به منابع اطلاعاتی می‌پردازند و در آن فرایند تفسیر، توزیع، حفاظت از یکپارچگی اطلاعات دیجیتال و نیز اطمینان از وجود مجموعه‌ای از آثار دیجیتال در مدت زمان طولانی مورد توجه قرار می‌گیرد تا از این طریق بتوان منابع اطلاعاتی دیجیتال را با سرعت و به صورت اقتصادی برای استفاده یک جامعه یا مجموعه‌ای از جوامع در دسترس قرار داد» (۷).

این تعریف ابعاد مختلفی از کتابخانه دیجیتال را به عنوان یک سازمان مورد توجه قرار داده است. در این تعریف بر عناصری همچون نیروی انسانی متخصص (کتابداران)؛ انتخاب منابع اطلاعاتی؛ سازماندهی اطلاعات؛ ارزیابی، اشاعه و حفاظت از اطلاعات؛ جنبه‌های اقتصادی و همه‌ترجمه استفاده‌کنندگان تاکید شده است. در واقع، دیدگاه ارائه شده در این تعریف، بسیار فراتر از در نظر گرفتن کتابخانه دیجیتال به عنوان یک نظام بازیابی اطلاعات پیشرفته (برای مثال، گردآوری مجموعه‌ای از پایگاه‌های اطلاعاتی کتابشناختی و تمام متن) است که در اغلب تعاریف ارائه شده از سوی محققان علوم رایانه نشانه‌هایی از آن دیده می‌شود. به عبارت دیگر، با توجه به تعریف فوق می‌توان این طور استنباط کرد که یک کتابخانه دیجیتال چیزی جز همان خدمات و عملکردهایی نیست که کتابخانه‌های سنتی می‌بایست در محیط دیجیتالی ارائه دهند و این تعریف با تعریف ارائه شده از سوی

بورگمن، به عنوان یکی از شناخته شده‌ترین نظریه پردازان حوزه کتابداری و اطلاع رسانی در زمینه مفهوم کتابخانه دیجیتال، این گونه به تشریح مفهوم کتابخانه‌های دیجیتالی پرداخته است: «کتابخانه‌های دیجیتالی توسط {و برای} جامعه‌ای از استفاده‌کنندگان از طریق فرایند گردآوری و سازماندهی اطلاعات و مبتنی بر نیازهای اطلاعاتی و استفاده‌های آنها ایجاد می‌شوند. آنها بخشی از جامعه‌ای هستند که در آن افراد و گروه‌ها با یکدیگر به تعامل می‌پردازند و از داده‌ها، اطلاعات، منابع دانش و نظام‌های دانش مدار استفاده می‌کنند. از این لحاظ کتابخانه‌های دیجیتالی نمونه توسعه یافته، تقویت شده و یکپارچه از نهادها و مراکز اطلاع رسانی در محیط‌های فیزیکی هستند که در آنها مبتنی بر نیازهای اطلاعاتی استفاده‌کنندگان، منابع اطلاعاتی انتخاب، گردآوری، سازماندهی، حفاظت، نگهداری می‌شوند و در دسترس قرار می‌گیرند. چنین نهادها و موسساتی می‌توانند در دیگر کتابخانه‌ها، موزه‌ها، آرشیوها، دانشگاه‌ها و غیره نیز وجود داشته باشند که خود تنها به جامعه مشخصی از استفاده‌کنندگان خدمات ارائه می‌دهند. اما کتابخانه‌های دیجیتالی طیف گسترده‌تری از استفاده‌کنندگان را در مدارس، ادارات، خانه‌ها و مکان‌های عمومی و غیره مخاطب قرار می‌دهند» (۳، ص ۴۱۵-۴۱۶).

شوارتز، با بررسی تعاریف ارائه شده در مقالات و نیز اهداف پیشنهادی تحقیقاتی research proposals، ویژگی‌های اصلی یک کتابخانه دیجیتال را این گونه تعریف کرده است که به گونه‌ای می‌توان آن را با دیدگاه‌های کتابداران در ارائه خدمات کتابداری و اطلاع رسانی نزدیک دانست (۱۴، ص ۳۸۵).

یک کتابخانه دیجیتال باید:

- قادر به ارائه خدمات به یک جامعه مشخص از استفاده-کنندگان یا مجموعه‌ای از آنها باشد؛
- مبتنی بر یک ساختار سازمانی منطقی و یکپارچه بنیان نهاده شده باشد؛
- امکان یادگیری و نیز دسترسی به منابع اطلاعاتی را فراهم سازد؛
- از نیروی انسانی (کتابداران) و فناوری‌ها برای ارائه خدمات استفاده نماید؛
- امکان دسترسی سریع و موثر را به منابع اطلاعاتی فراهم سازد؛

به نظر می‌رسد می‌بایست به دروس دانشگاهی حوزه کتابداری مرتبط با موضوع مدیریت و اداره کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، مباحث جدیدی درباره مدیریت مجموعه‌های دیجیتالی و آرشیوهای الکترونیکی اضافه شود تا کتابداران امروز، دانش مدیریتی لازم برای مدیریت کارآمد مجموعه‌های (الکترونیکی) فردا را کسب نمایند

محققان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی مشابهت زیادی دارد.

کتابخانه دیجیتالی، الکترونیکی یا مجازی

علاوه بر اختلاف نظراتی که بر سر مفهوم کتابخانه دیجیتالی وجود دارد، ابهاماتی نیز در ارتباط با تفاوت میان اصطلاح کتابخانه دیجیتالی با اصطلاحات مرتبط دیگر شامل کتابخانه الکترونیکی electronic library، کتابخانه مجازی virtual library و کتابخانه دو جهی hybrid library مشاهده می‌شود. در واقع، این سؤال مطرح است که آیا تمامی اصطلاحات فوق دلالتهای بر مفاهیم یکسانی دارند، یا با یکدیگر اختلاف دارند. به طور کلی رویکرد متن پژوهی در متون کتابداری و اطلاع‌رسانی از یک سو و منابع کنترل‌واژگان نظیر اصطلاحنامه‌ها و سرعنوان موضوعی نشان داد که تفاوت بنیادی میان مفاهیم مذکور را نمی‌توان یافت. به تعبیر دیگر می‌توان گفت در اغلب متون کتابداری و اطلاع‌رسانی این اصطلاحات به جای یکدیگر به کار رفته‌اند.

یک برداشت کلی از بررسی مدخل‌های سرعنوان موضوعی کتابخانه‌کنگره و اصطلاحنامه انجمن اطلاع‌رسانی آمریکا این است که تفاوت مفهومی میان اصطلاحات کتابخانه دیجیتالی و کتابخانه الکترونیکی وجود ندارد، اما تفاوت میان اصطلاحات کتابخانه‌های دیجیتالی و کتابخانه‌های مجازی قابل بحث است.

محتوای کتابخانه‌های دیجیتالی

با بررسی تعاریف مختلف می‌توان دریافت که کتابخانه‌های دیجیتالی می‌توانند انواع مختلفی از اطلاعات و خدمات اطلاع‌رسانی را دربرداشته باشند.

بخش مهمی از مجموعه کتابخانه‌های دیجیتالی، نمونه‌های الکترونیکی منابع چاپی یا غیر چاپی موجود در کتابخانه هستند که می‌توانند کتاب‌ها، مجلات و منابع دیداری و شنیداری، نسخ خطی، نقشه‌ها و غیره مورد نیاز استفاده‌کنندگان نهایی را شامل شوند. در واقع، این کتابخانه‌ها هستند که خود به تولید محتوا و دیجیتالی کردن منابع اطلاعاتی اقدام می‌کنند.

بخش دیگری از محتوای کتابخانه‌های دیجیتالی را می‌توانند منابع اطلاعاتی در محیط اینترنت تامین کنند. به این ترتیب، کتابخانه‌هایی می‌توانند به شناسایی، ارزیابی کیفی، سازماندهی و فهرست‌نویسی منابع اطلاعاتی در اینترنت بپردازند. گردآوری این

گونه منابع اطلاعاتی در اینترنت از این لحاظ اهمیت دارد که برخی از منابع اطلاعاتی در محیط اینترنت منحصر به فرد بوده و دارای نمونه چاپی نیستند و یا دارای ارزش‌های افزوده‌ای هستند که نمونه‌های چاپی آنها این ویژگی را ندارند.

یکی دیگر از مجموعه‌های مهم کتابخانه‌های دیجیتالی، پایگاه‌های اطلاعاتی و مجموعه متن کامل مجلات علمی و تخصصی هستند که هم اینک بخش عمده‌ای از آنها به صورت تجاری توسط ناشران و عرضه‌کنندگان این گونه خدمات و محصولات قابل دسترس هستند. برای مثال، پایگاه‌های اطلاعاتی مجلات علمی و تخصصی الزویور ساینس Science Elsevier، ایسکو EBSCO، ایمرال Emerald و جان وایلی Wiley John می‌توانند بخش مهمی از منابع علمی مورد نیاز محققان را در یک کتابخانه دیجیتالی به منظور دسترسی به متن کامل مجلات در زمینه‌های تخصصی مختلف تامین کنند.

در این وادی، اغلب این سؤال مطرح می‌شود که پایگاه‌های اطلاعاتی فوق‌که حاوی صدها نشریه علمی و تخصصی تمام متن یا کتابشناختی هستند را می‌توان به خودی خود مصداقی از یک کتابخانه دیجیتالی به‌شمار آورد. در برخی از تعاریف ارائه‌شده توسط محققان علوم رایانه، چنین تمایل و دیدگاهی مبتنی بر به‌شمار آوردن این گونه خدمات و پایگاه‌ها به عنوان یک کتابخانه دیجیتالی، می‌توان مشاهده کرد. اما مبتنی بر تعاریف ارائه‌شده توسط کتابداران که یک کتابخانه دیجیتالی را سازمان به‌شمار می‌آورند، نمی‌توان این گونه خدمات را به تنهایی یک کتابخانه دیجیتالی محسوب کرد، اما در صورتی که کتابخانه‌ها این خدمات را مبتنی بر نیازهای اطلاعاتی استفاده‌کنندگان خود مشترک شده باشند، می‌توانند به عنوان بخش مهمی از یک کتابخانه دیجیتالی مطرح باشند. به عبارت دیگر، اگرچه ممکن است دسترسی به متن کامل صدها مجله علمی و تخصصی و حوزه‌های مختلف برای استفاده‌کنندگان از یک کتابخانه دانشگاهی بسیار با ارزش و با اهمیت باشد، اما در یک کتابخانه عمومی که استفاده‌کنندگان نیازهای اطلاعاتی دیگری نیز دارند، از ارزش کمتری برخوردار هستند. اگر یک کتابخانه دیجیتالی نتواند مبتنی بر نیازهای اطلاعاتی استفاده‌کنندگان خود به انتخاب، گردآوری و سازماندهی منابع اطلاعاتی در قالب دیجیتالی بپردازد و صرفاً از الگوهای از پیش تعریف‌شده‌ای که اغلب ناشران بزرگ آنها را دیکته می‌کنند، استفاده نماید، به

وظیفه اصلی خود یعنی مجموعه‌سازی مبتنی بر نیازهای اطلاعاتی استفاده‌کنندگان عمل نکرده‌اند. به تعبیر دیگر، هر فرد حقیقی با حقوقی تنها با پرداخت حق اشتراک پایگاه‌ها و خدمات فوق می‌تواند در مدت زمان بسیار کوتاهی مدعی ایجاد راه‌اندازی یک کتابخانه دیجیتال شود.

نکته دیگر اینکه در تعریف فدراسیون کتابخانه دیجیتال از یک کتابخانه دیجیتال به «اطمینان از وجود مجموعه‌ای از آثار دیجیتال در مدت زمان طولانی» تاکید شده است. هم‌چنین، در برخی از تعاریف ارائه شده توسط محققان علوم کتابداری، به تسلط کتابخانه‌های دیجیتال بر مالکیت و کنترل منابع دیجیتال خود اشاره شده است. از این رو، فرض کنید کتابخانه‌ای که امروز به واسطه اشتراک پایگاه‌ها و خدمات تجاری (نظیر خدمات رزنت در ایران) مدعی راه‌اندازی و اشتراک یک کتابخانه دیجیتال شده است، در آینده نزدیک ممکن است به دلایل مختلف نظیر کسر بودجه در تمدید اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی مذکور و غیره نتواند اشتراک خود را تمدید کند و به این ترتیب این‌گونه منابع اطلاعاتی غیر قابل دسترس خواهد بود.

نتیجه‌گیری

این موضوع مورد توافق همگان است که شرط لازم برای مدیریت بر یک پدیده، درک و شناخت ابعاد، ویژگی‌ها و عملکردهای مورد انتظار از آن است. در واقع، یک مدیر بدون داشتن آگاهی و اطلاع کافی از جنبه‌های مختلف یک پدیده نخواهد توانست به اداره و مدیریت صحیح و مناسب جنبه‌های مختلف آن بپردازد.

این مقاله تا حدودی نشان داد که مقوله کتابخانه‌های دیجیتال که امروزه در هر کجا به ویژه در متون و محافل کتابداری و اطلاع‌رسانی درباره آن بحث می‌شود، با بحران معرفت‌شناختی روبه‌رو است و این موضوع بر جنبه‌های مدیریتی آن تاثیر گذار است. هم‌اینک تعدادی از وزارتخانه‌ها، سازمان‌های دولتی و خصوصی و دیگر نهادها در حال طراحی کتابخانه‌های دیجیتال خود هستند و تعداد بیشماری دیگر در حال بحث و گفت‌وگو برای اجرای چنین بستری می‌باشند. همان طوری که در غرب تجربه شده است، اختصاص بودجه‌های دولتی یکی از مهم‌ترین دلایل پرداختن به موضوع کتابخانه‌های دیجیتال بوده است. در کشور ما نیز ظاهراً بودجه چند ده میلیارد تومانی تکفانیز به اندازه کافی و سوسه یا انگیزه

واقعی ایجاد چنین بستری را در برخی از وزارتخانه‌ها، دانشگاه‌ها، سازمان‌های دولتی و غیره ایجاد کرده است.

با این پیش فرض که سازمان‌ها و نهادهای مختلف در طی سال‌های آتی احتمالاً به طراحی و توسعه کتابخانه‌های دیجیتال می‌پردازند، به ضرورت موضوع مهم دیگری مورد توجه قرار خواهد گرفت که به طور مستقیم به مدیریت چنین مجموعه‌های الکترونیکی ارتباط دارد. در اینجا مجدداً سئوالاتی که در ابتدای این مقاله در ارتباط با مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال مطرح شدند را می‌توان مورد بحث قرار داد.

چگونه می‌توان بر پدیده‌ای تحت عنوان کتابخانه دیجیتال که هنوز ماهیت و عملکردهای مورد انتظار از آن مشخص نیست، مدیریت کرد؟ ارائه پاسخی مناسب به این سؤال، نه تنها در کشور ما، بلکه در سراسر جهان دشوار است؛ زیرا هنوز ماهیت و عملکردهای مورد انتظار از کتابخانه‌های دیجیتال با ابهامات اساسی روبرو است و در این مقاله نیز به طور مفصل به اختلاف نظرات و دیدگاه‌ها در باب مفهوم کتابخانه‌های دیجیتال اشاره شد. با این وجود، با دیدگاهی کتابدارانه می‌توان گفت مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال تقریباً چیزی فراتر از مدیریت کتابخانه‌های سنتی نیست. دانش مدیریت در کتابخانه‌های چاپی که در طی سالیان متمادی از طریق تجارب بدست آمده توسط کتابداران در سراسر جهان بدست آمده است، به صورت گسترده‌ای می‌توان در محیط کتابخانه‌های دیجیتال بکار گرفته شود. به تعبیر دیگر، دانش مدیریت بخش‌های مختلف کتابخانه‌های سنتی نظیر سازماندهی و فهرست نویسی منابع؛ مجموعه‌سازی و فراهم‌آوری؛ مرجع و اشاعه اطلاعات و از این قبیل، هم‌اینک نیز در محیط‌های دیجیتال و الکترونیکی کاربرد دارند. برای مثال، سازماندهی و فهرست نویسی منابع اینترنتی، انتخاب و ارزیابی منابع اطلاعاتی در اینترنت، طراحی راهنماهای موضوعی و وب‌شناسی‌ها Webliographies به منظور راهنمایی استفاده‌کنندگان به منابع اطلاعاتی ارزشمند و با کیفیت در اینترنت همه و همه از دانش سنتی کتابداران در طی سالیان متمادی نشات گرفته است. شاید به همین منظور است که در برخی از دانشگاه‌های آمریکا (نظیر دانشگاه هاوایی) واحد درسی تحت عنوان کتابداری دیجیتال (Digital Librarianship) تدریس می‌شود تا کتابداران را با مهارت‌های نوین اداره و مدیریت مجموعه‌های دیجیتال آشنا سازند.

2. Battin, P. (1998). Leadership in a transformational age. In: B. L. Hawkins, & P. Battin, *The mirage of continuity: reconfiguring academic information resources for the 21st century* (pp. 260-270). Washington, DC: Council on Library and Information Resources and the Association of American Universities.
3. Borgman, C.L. (2000a). Digital libraries and the continuum of scholarly communication, *Journal of Documentation*, 56(4), 412-430.
4. Borgman, C. L. (1992). National Electronic Library Workshop Report. In E. A. Fox, ed, 1993. Sourcebook on Digital Libraries: Report for National Science Foundation.
5. Borgman, C. L. (1999). What are digital libraries? Competing visions. *Information Processing and Management*, 35(3), 227-243.
6. Deegan, M and Tanner, S. (2002). Digital futures: Strategies for the information age. London: Library Association Publishing.
7. *Digital Library Federation*. (1999). A working definition of digital library. Available at: www.clir.org/diglib/dldefinition.htm (accessed 13 September 2003).
8. Fox, E. A. and et al. (1995). Digital libraries (Special issue). *Communications of the ACM*, 38(4), 22-28.
9. Greenberg, D. (1998). Camel drivers and gatecrashers: quality control in the digital research library. In: B. L. Hawkins, & P. Battin, *The mirage of continuity: reconfiguring academic information resources for the 21st century* (pp. 105-116). Washington, DC: Council on Library and Information Resources and the Association of American Universities.
10. Kochtanek, T.R. and Hein, K.K. (1999). Delphi study of digital libraries. *Information Processing and Management*, 35(3), 245-254.
11. Lesk, M.E. (1997). *Practical digital libraries: books, bytes, and bucks*. San Francisco: Morgan Kaufman.
12. Lynch, C. A. (1993). *Accessibility and integrity of networked information collections*. Washington: Office of Technology Assessment.
13. Lynch, C. and Garcia-Molina, H. (1995). Interoperability, scaling, and the digital libraries research agenda. <http://www.hpcc.gov/reports/reports-nco/iita-dlw/main.html> (accessed 6 March 2000).
14. Schwartz, C. (2000). Digital libraries: an overview. *The Journal of Academic Librarianship*. 26(6), 385-395.
15. Sloan, B. (1998). Service perspectives for the digital library remote reference services. *Library Trends*, 47 (1). 117-143.
16. Sreenivasulu, V. (2000). The role of a digital librarian in the management of digital information systems, *The Electronic Library*, 18(1), 12-20.

البته تنها دانش سنتی کتابداری و اطلاع‌رسانی برای اداره و مدیریت کتابخانه‌های دیجیتال کافی به نظر نمی‌رسد؛ زیرا چه از لحاظ ساختاری و محتوایی عناصر جدیدی وارد عرصه خدمات کتابداری و اطلاع‌رسانی شده‌اند و مدیران این‌گونه مجموعه‌ها باید از دانش مدیریت بر این‌گونه منابع اطلاعاتی الکترونیکی نیز آگاهی کامل داشته باشند.

نقطه نظر نهایی این مقاله با دیدگاهی کتابدارانه این است که یک کتابخانه دیجیتال یک سازمان با وظایف و ماموریت‌های مشابه کتابخانه‌های سنتی است. منابع موجود در یک کتابخانه دیجیتال باید مبتنی بر اصول مجموعه‌سازی و در نظر گرفتن نیاز جامعه مخاطب گردآوری شود با نگاهی کتابدارانه که کتابخانه دیجیتال را یک سازمان با خدمات و اهداف کتابخانه‌های سنتی می‌پندارد، هنگامی می‌توان بر مجموعه‌های دیجیتال مدیریت علمی و منطقی کرد که سیاست‌های اطلاع‌رسانی، خدمات و عملکردهای مورد انتظار از یک کتابخانه در محیط غیر دیجیتال به صورت سازمان یافته جایگاه خود را بدست آورده باشند. در غیر این صورت، دیدگاه مدیریتی ما نیز با دیدگاه اغلب متخصصان رایانه که کتابخانه دیجیتال را صرفاً پایگاه اطلاعاتی یا نظام ذخیره و بازیابی اطلاعات پیشرفته به‌شمار می‌آورند، تفاوتی نخواهد داشت. به نظر می‌رسد می‌بایست به دروس دانشگاهی حوزه کتابداری مرتبط با موضوع مدیریت و اداره کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، مباحث جدیدی درباره مدیریت مجموعه‌های دیجیتال و آرشیوهای الکترونیکی اضافه شود تا کتابداران امروز، دانش مدیریتی لازم برای مدیریت کارآمد مجموعه‌های (الکترونیکی) فردا را کسب نمایند.

پانویس:

* دانشگاه آزاد اسلامی و دانشگاه صنعتی امیرکبیر چنین دیدگاهی را از یک کتابخانه دیجیتال ارائه داده‌اند که صرفاً مبتنی بر اشتراک پایگاه‌های اطلاعاتی و نشریات الکترونیکی از ناشران بزرگ دنیا است.

منابع:

۱. آرمز، ویلیام وای. کتابخانه‌های دیجیتال، ترجمه زهیر حیاتی و هاجر ستوده، - تهران: نشر کتابدار، ۱۳۸۰.